

2.5. КАЛОКАГАТІЯ, ГУМАНІЗМ І ПОСТМОДЕРНІЗМ У КОНТЕКСТІ ПОЛОЖЕНЬ «ЖИВОЇ ЕТИКИ» ОЛЕНИ ТА МИКОЛИ РЕРІХІВ

Культура кожного народу, кожної нації має свою специфіку, яка складається з органічних якостей, що відрізняють одну культуру від інших. Разом з тим існують певні загальні риси, притаманні культурі загалом, що дозволяє говорити про єдність культурного процесу. У різних культурах світу, при всій їхній самобтуності, простежуються спільні закономірності. У багатьох країнах культури виникали на ґрунті усної народної творчості, їх появі передували активний розвиток фольклору та міфології. Про єдність культурного процесу свідчить і схожість етапів, які проходили культури в своєму розвитку, і спільність окремих напрямів, течій, жанрів, стилів, шкіл, і взаємодія у сфері духовної, ціннісної, гуманістичної, комунікативної організації суспільства, яка визначає норми поведінки, мислення, почуттів соціуму від античності до постмодернізму.

Проблема людини та її культурницької діяльності повсякчас утворює своєрідний епіцентр усіх суспільних розмислів. З'явившись ще в античні часи, поняття культури, як вчення про духовні аспекти людського життя, перетворилося на одну з основних течій світової цивілізації. Вона – культура – прагне з'ясувати місце людини у світі, визначити її ціннісні орієнтири. Сучасна світова культурницька парадигма – відкрита система, що існує у вигляді плюралістичного кола гуманістичних ідей, вчень, концепцій, проєктів.

Саме цим пояснюється нинішнє зростання інтересу сучасних дослідників до культурницької спадщини тих мислителів, які своїми теоріями, вченням і особистим життям підтверджували життєздатність та необхідність гуманістичних ідей. У цьому контексті доречно звернутися до культурницької спадщини Миколи та Олени Реріхів. Їхній ідеал людини базувався на визнанні таких цінностей як гуманізм, висока гідність людини, вартість індивідуальної думки, смаку, обдарування, способу життя; активна суспільна діяльність і здобуття істинної шляхетності особистими здобутками і знаннями.

Нещодавно автори наукової розвідки вже торкалися питань, що поєднують аналіз ідеалів світової культури з долями Миколи та Олени Реріхів [280]. Їхнє власне життя та культурницька спадщина набули загальносвітового визнання своєрідним втіленням гуманістичного морального ідеалу, здійсненням концепції гідності людини у суспіль-

стві. Оскільки ця проблематика викликала значний інтерес у колег (і нас вона продовжує цікавити), було прийняте рішення здійснити нове ґрунтовне дослідження творчої діяльності видатного подружжя.

Гуманізм як явище моральної свідомості, творчих здобутків людини та її вільнодумства, в наш час інтенсивного розвитку постмодернізму, став світоглядним фундаментом і стимулом бурхливого розквіту культури. У ХХ ст. він пережив драматичний і вкрай непростий етап своєї історії. Проте ні трагічні події двох світових воєн, ні інші прояви антигуманізму не свідчать про крах гуманістичних ідей. Як світоглядна універсальність саме гуманізм запропонував людству ті цінності, які поступово сформували фундамент сучасного міжнародного права, охорону навколишнього середовища, рухів за свободу і права людини, за можливість його творчого вираження.

Зародження і розвиток ідей гуманізму в епоху «осьового часу» (Карл Ясперс) – акт фундаментальної важливості. Модернізуючись і розвиваючись, гуманістичні ідеї непохитно зміцнювали свою присутність у культурі, дедалі більшою мірою обумовлюючи духовну долю людства. Свою місію в суспільному житті гуманізм виконує як стратегічний партнер науки і розуму, як підґрунтя виховання і освіти, як морально-правова основа демократії. Загалом він продуктивний і унікальний як один із найефективніших інтеграційних механізмів у базисному формуванні цінностей і динаміки світової культури, зокрема постмодернізму в ХХІ ст.

Актуальність гуманізму в Україні визначається за багатьма чинниками. Перш за все, він покликаний заповнити той ціннісний вакуум, який сформувався у суспільній свідомості в результаті радикальних і глибоких політичних, соціальних та економічних змін у нашій країні після проголошення незалежності у 1991 р. Ця обставина безпосередньо або опосередковано впливає на теорію та емпірику формування гуманізму в сучасних сферах людської діяльності, особливо в культурі постмодернізму.

У зв'язку з цим, ряд істотних соціальних, теоретичних і морально-правових обставин роблять аналіз і концептуальну реконструкцію постмодерного гуманізму, як парадигми світової та національних культур, виключно важливим завданням, а тим більше на прикладі життя і суспільно-творчої діяльності Миколи й Олени Реріхів.

Культурно-філософський творчий доробок Миколи Реріха (1874–1947) і Олени Реріх (1879–1955) створив основу для цілого

ряду культурних, філософських і духовних звершень у світовій цивілізації ХХ–ХХІ ст.

У 1929 р. М. Реріх звернувся до світової спільноти з ініціативою щодо укладення міжнародних правових угод із метою захисту культурної спадщини людства під час збройних конфліктів. На цей заклик відгукнулися США та країни Латинської Америки, які у 1935 р. підписали «Договір про захист мистецьких і наукових установ та історичних пам'яток», відомий як Пакт Реріха. На основі цього документа в 1954 р. була прийнята Гаазька конвенція щодо захисту історико–культурної спадщини у випадку збройного конфлікту [57, с. 457–459].

«Прекрасне веде нас через усі мости» – рядок зі звернення М. Реріха до Фінського товариства імені Реріха у 1930 р. є не тільки домінантою його культурницької діяльності, а й нагадуванням усім землянам, що вони – «не кожен сам по собі – вони є Людство!» [266].

Для Миколи і Олени Реріхів Культура – це наріжний камінь, міцний фундамент усього суцього в людських спільнотах – моралі, законах, державних структурах, економіці і навіть фінансовій системі: «...пам'ятки давнини в усьому їхньому зачаруванні будуть кращими підвалинами держави. Заради їхньої краси збільшиться рух на шляхах, заради них міністр фінансів знайде особливо переконливі аргументи у своїх розрахунках. Адже без перебільшення, скарби Культури є оплотом народу [...]. Спершу пізнаємо і збережемо Культуру, а потім і самі банкноти країни стануть привабливими» [264].

Основою їхнього сподвижництва було не служіння політичним доктринам і окремим державам, а утвердження у свідомості людей переконання щодо провідної ролі культури у суспільстві незалежно від їхньої раси, статку, ідеологічних уподобань тощо.

На думку М. Реріха, розвиток національної культури, незалежно від континенту і держави, залежить від того, наскільки суспільство визнає її цінності. В іншому випадку, коли цінності нівелюються, настає час бездуховності і самознищення, яке зможе зупинити лише Культура.

На противагу цій тезі можна заперечити: вже тисячоліття існують світові мови, які є універсальним засобом спілкування й обміну думками та ідеями. Але жодна з них не зрівняється у загальнолюдській об'єднуючій силі з мовою культури і мистецтва. Ця мова

«уже багато разів в історії людства була найпереконливішою, привабливою і об'єднуючою. Власне предмети мистецтва багато разів були набагато кращими посланцями, що приносять із собою світло і дружелюбність» [264].

У культурницькій парадигмі Миколи і Олени Реріхів Культура – це великий інтегратор людства. Її розуміння «повинне викликати в нас і відповідне розуміння єдності. Ми стомилися від руйнацій і взаємного нерозуміння. Лише Культура, лише всеузагальнюючі поняття Краси і Знань можуть повернути нам загальнолюдську мову» [264].

Прогрес у розвитку суспільства неможливий без культури, так само як і суспільство неможливе без культури: «Культура, як справжня духовна цінність, безсмертна». У кожному суспільстві культура повинна отримати всебічну підтримку його громадян. У свою чергу, вона своїми різноманітними формами прикрашає духовний світ людини, робить його більш демократичним та естетичним. Суспільство, де існує заборона або обмеження на розвиток культури, незалежно від обставин – політичних, національних, економічних, – приречене на стагнацію і застій. «Саме про Мистецтво і Культуру потрібно дбати за всіх часів життя, і в найтяжчих. У будь-яких умовах потрібно оберігати те, чим живиться дух людський» [264].

М. Реріх уважав, що Культурі завжди потрібен поступальний рух, нові творчі пошуки та нова енергія, і вона сповна віддячить своїм шанувальникам: «Культура є пошанівкою Світла; Культура є любов'ю до людини; Культура є пахощами, що поєднують Життя і Красу; Культура є синтезом піднесених і витончених досягнень; Культура є зброєю Світла; Культура є порятунком; Культура є двигуном; Культура є серцем» [264] і далі: «Життя перетворюється подвигами Культури. Важкі вони за часів вузького матеріалізму, але, тим не менше, ми знаємо, що лише ці подвиги складають рушійну силу людства» [262].

Бажання Миколи і Олени Реріхів мобілізувати світову громадськість на боротьбу за збереження пам'яток культури у всесвітньому обширі було викликане трагічними наслідками військових конфліктів кінця ХІХ–перших десятиліть ХХ ст., особливо Першої світової війни 1914–1918 рр., коли їхніми жертвами стали не тільки мільйони громадян багатьох країн світу, а й тисячі пам'яток культури і мистецтва, знищених під час бойових дій та окупації ворожих територій.

Реалізувати цю ідею М. Реріху вдалося у 1935 р. створенням, за його ініціативою, Пакту про охорону культурних цінностей, який був підтриманий Лігою Націй і набув статусу її офіційного документа, відомого у світі під назвою Пакту Реріха.

У тексті Пакту, зокрема говориться, що «освітні, художні і наукові заклади, художні і наукові місії, їхній персонал, власність і майно [...] вважаються нейтральними і підлягають захисту та охороні сторонами конфлікту. Захист і охорона вищезгаданих організацій і місій на всій території належить до суверенітету глав договірних сторін (главам держав світу), без жодної дискримінації з боку держави відносно будь-якої спеціальної установи або місії [...]. Пам'ятники, організації, колекції і місії, зареєстровані таким чином, можуть підняти характерний прапор [...], який сповістить про їх спеціальний захист і охорону воюючими сторонами, урядами і народами всіх глав договірних сторін» [268].

Головною умовою реалізації положень Пакту висувалася вимога до урядів країн світу запобігати розв'язанню воєн і військових конфліктів. Тому, по суті, Пакт був важливим документом не тільки в сфері Культури, а й таким, що декларував необхідність розв'язання конфліктів між країнами лише мирним шляхом. З цього приводу М. Реріх писав: «Різноманітність надихає людство до миру. Кожен у серці своєму переконаний, що це свідоме дійство виголошує Нову Еру. Недоречно звучать судження про перевагу в Світовому Єднанні одного або двох броненосців з далекобійними гарматами над видатними пам'ятками культури. Але факт все ж залишається, що гармати хоча б одного з броненосців можуть також знищити найбільші скарби мистецтва і науки, як і цілий флот. [...] Проти цих помилок і невігластва ми повинні вжити негайних заходів» [130].

У переконанні того, що порятунок Культури є порятунком цивілізації, з М. Реріхом були солідарними багато видатних сучасників. Президент США Ф. Рузвельт під час підписання Пакту Реріха 15 квітня 1935 р. зауважив, що: «У суворому дотриманні народами світу цього Пакту ми бачимо можливість широкого здійснення одного із життєвих принципів – збереження сучасної цивілізації. Цей договір містить у собі духовне значення набагато більш глибоке, ніж висловлене в самому тексті» [101].

Укладення Пакту Миру також вітали видатні письменники, діячі науки і культури А. Ейнштейн, Т. Манн, С. Радхакришнан, Р. Роллан, Р. Тагор, Г. Уеллс, Б. Шоу.

За пропозицією М. Реріха символом Пакту про охорону цінностей культури стає Знамено Миру, створене у вигляді прапора білого кольору, на тлі якого у вигляді трикутника розміщені три невеликих червоних кола, об'єднаних великим червоним колом. Серед різних тлумачень цього символу перевагу надають двом версіям: одна символізує взаємозв'язок культурницьких традицій людства у минулому, сучасному і майбутньому; інша – символізує Світ, Істину, Красу, Любов, де білий колір прапора – це Світ.

Після укладання Пакту Миру Рабіндранат Тагор звернувся до М. Реріха з листом, у якому зазначив наступне: «Я уважно стежив за Вашою великою гуманістичною діяльністю в ім'я всіх народів, для яких Ваш Пакт Миру з його Знаменом захисту світових культурних скарбів є виключно дієвим символом. Я щиро радію і переконаний, що цей Пакт, затверджений Комісією Ліги Націй у справах музеїв, буде мати величезне значення для культурного взаєморозуміння» [63].

Пакт Миру М. Реріх розглядав як важливий інструмент єднання людей всього світу на тлі їхнього духовного поступу, в підґрунті якого були досягнення культури. На його думку, культура і мистецтво, пам'ятки історико-культурної спадщини є домінуючими у подоланні расових, національних, політичних і соціальних протиріч у суспільствах.

На жаль, вже у ХХ–на початку ХХІ ст. ідеї видатного художника і мислителя, задекларовані ним у тезі «...Відчуття Краси врятує Світ» [264], зазнали болючого удару реальності. Дві світові війни, численні військові і релігійні конфлікти в Азії, Африці, Європі, Латинській і Центральній Америці принесли не тільки величезні людські жертви і страждання, а й незворотні втрати тисяч унікальних пам'яток світової історико-культурної спадщини. Проте слід сподіватися, що ідеологія передового мислення в ім'я світової співдружності, що знайшла своє теоретичне обґрунтування у численних працях подружжя, у майбутньому буде реалізована на користь всього людства. – «...ці жахливі знаки будуть постійно нагадувати світу про життєву необхідність захистити усі квіти на полях Культури» [263].

Культурницька парадигма у творчій спадщині Миколи і Олени Реріхів – це міцно сформований комплекс його розуміння глобальних принципів всеосяжної любові до Людини, де є місце для життя, творчої краси, піднесених, витончених досягнень і порятунку. Якщо зібрати всі визначення Культури – буде знайдений синтез дієво-

го Блага та вогнища освіти: «Її велике дерево живиться необмеженим бажанням пізнання, здобутого невтомною працею, невпинною творчістю і подвигом шляхетним» [265].

Реріхи не заперечували того, що минулі, сучасні і майбутні цивілізації змінювали і будуть змінювати твердиню Культури – цей процес є незупинним. Але її сутність, як фундаменту гуманізму, змінити неможливо: «Там, де витoki Культури, там джерела мають високу температуру і б'ють вони із самих надр. Де зародилася Культура, там її вже не можна убити. Можна вбити цивілізацію. Але Культура, як справжня духовна цінність, безсмертна» [265].

За Миколою і Оленою Реріхами, у цьому ї є сутність Культури, яка приносить радість не тільки у творчій діяльності, а й у напруженій суперечці з найбільш темним невіглаством. У цьому контексті виключно важливою є праця працівника Культури, яку мислитель порівнює з працею високопрофесійного лікаря, який не тільки рятує хворого від того, що сталося, але він мудро передбачає майбутнє. Працівникові Культури притаманні ті ж якості. Він також готовий прийти на допомогу: «Нитками серцевими об'єднані працівники Культури. Гори і океани не перешкода для їхніх палаючих сердець. І не мрійники вони, а захоплені будівничі та орачі» [265].

Культурницька діяльність Миколи і Олни Реріхів – це не лише своєрідне вираження їхнього світогляду, але й оригінальне явище світової культури першої половини ХХ ст. Їхня творчість несе на собі відлуння синтезу двох великих культур людства – західної і східної. Основа реріхівської культурницької парадигми існує в процесі перетворення людини, в розширенні та витонченні її свідомості, в закликах до людства йти шляхом Світла. Для них не існує часу плинного, істини тимчасової. Прагнення до Культури і Вічної Краси – характерна риса його творчості.

«...Жити і процвітати може лише дух, здатний до нового творіння і високого спрямування, де великими об'єднувачами, просвітителями роду людського були і залишаються Культура і Краса, тому що, у підсумку, історія у своїх безособових справедливих оцінках поділяє людство згідно з ознаками Культури» [101].

Микола і Олена Реріхи доклали багато зусиль і творчої енергії у справі пропаганди гуманізму у контексті створеного ними унікального вчення, де об'єдналися художні образи та філософські думки з космічною еволюцією людства. Це вчення отримало назву Агні-

йога, або Жива Етика, і було вперше представлене у серії книг, виданих у 1924–1938 рр., на жаль, без зазначення імен авторів [160].

Вчення Живої Етики виникло у процесі умовних віртуальних «бесід» Олени Реріх з «Великим Вчителем» (відомим у теософських колах під ім'ям Махатми Морії) [272].

Основу вчення Агні Йоги складають 14 книг із текстами, які коментуються Миколою та Оленою Реріхами як записи цих розмов. Автори стверджували, що спілкування з «Великим Вчителем» відбувалося у період 1920–1940 рр. [174]. Остання з книг Агні Йоги, «Неземне», була вперше опублікована в 1990 р. Питання про існування людини, яку можна було б ототожнити з Махатмою Морією, до теперішнього часу залишається спірним [6]. Духовно-філософські ідеї Живої Етики привели до утворення в багатьох країнах світу товариств і організацій, які здійснюють свою діяльність, спираючись на культурну спадщину подружжя Реріхів [267].

Понад півстоліття історіографію творчості Миколи та Олени Реріхів складають численні праці мистецтвознавців, етнографів, фольклористів, істориків, філософів, культурологів, літературознавців, релігієзнавців, зокрема – вітчизняних. Серед цього масиву виділяються дослідження культурно-філософської спадщини вчених у публікаціях Є. Бабосова, А. Баркова, П. Белікова, Ю. Гавюк, Т. Іванової, В. Киркевича, Т. Книжник, В. Князевої, В. Козари, М. Можейко, Леонарда Олазабала, Е. Полякової, О. Разводовської, Ю. Сабадаш, Г. Святохіна, В. Сидорова, М. Скачкова, Б. Смирнова-Русецького, В. Соколова, А. Уроженка, Л. Шапошникова, в яких аналізуються їхній творчий доробок у сфері культури, філософії і духовних проблем світової спільноти.

Не вичерпана ця проблема і в сьогоденні, що визначає високий рівень наукового інтересу до проблеми культурологічної спадщини Миколи й Олени Реріхів в умовах розвитку постмодернізму другої половини ХХ–ХХІ ст. Зауважимо, що цій проблемі присвячене дисертаційне дослідження і низка публікацій Ю. Сабадаш [278] та згадувана вище наша спільна стаття – «Культурницька парадигма у творчій спадщині Миколи Реріха», яка побачила світ у «Віснику Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв» (№ 1, 2019 р.) [280]. У статті зазначено, що Жива етика «заснована на ідеї природної еволюції Всесвіту, невід'ємною частиною якої є еволюція людини та людства загалом, його духовного просвітлення і вдосконалення. Найбільш важливим фактором у прояві творчого духу

людини на Землі є постійний розвиток Культури. Отже, збереження і пропаганда духовних цінностей культури виступає найбільш важливим завданням людства» [301, с. 93].

Об'єктом репрезентованого дослідження є проблема калокагатії в Живій Етиці Олени Реріх і Миколи Реріха як результат її творчого осмислення видатними філософами людства – Арістотелем (384–322 рр. до н. е.), Григорієм Сковородою (1722–1794), Памфілом Юркевичем (1826–1874), письменником і публіцистом Володимиром Винниченком (1880–1951).

Калокагатія (грец. Καλοκαγαθία, від грец. Καλὸς καὶ ἀγαθός – «чудовий-гарний») – термін, який використовується в античній етиці, складений з двох прикметників: καλός (чудовий) і ἀγαθός (гарний), що у перекладі звучить як «моральна краса». Виключне значення цей термін набув у класичний період філософії Стародавньої Греції. Найбільш тісно калокагатія пов'язана з грецькою системою освіти – «Пайдейєю». Перша згадка щодо калокагатії відноситься до епохи Семи мудреців Платона (Фалес Мілетський, Пітак Мітіленський, Біант Прієнській, Солон із Афін, Клеобул Ліндійський, Місон Хенейській і Хілон зі Спарти). У своїх «Настановах афінянам» Солон (635–560 рр. до н. е.) рекомендує зберігати калокагатію «вірніше клятви» [301].

Калокагатія – це одночасно соціально-політичний, педагогічний, етичний та естетичний ідеал. Людина – носій калокагатії – ідеальний громадянин полісу, який прагне досягти колективної мети щодо всебічного розвитку громадянського суспільства. Ідеал калокагатії – це гармонійно розвинена особистість у світовій цивілізації [251, с. 30–32].

Аристократичне розуміння калокагатії знайшло підтвердження у працях Геродота, присвячених історії та культурі античної Греції. У Платона калокагатія пов'язана з військовими чеснотами, з «природними» якостями або з родовими особливостями античних греків. Пізніше поняття калокагатія почали використовувати для визначення «порядних, практичних та ощадливих господарів».

Наприкінці V ст. до н. е. з виникненням софістики термін «калокагатія» вживали для підтвердження вченості й освіченості окремого індивіда соціуму.

Ксенофонт, Платон і Аристотель потрактовували калокагатію з позиції філософії: вона виступала у них як своєрідна гармонія внутрішнього і зовнішнього, причому, внутрішнє – це мудрість. Ксенофонт

уважав Сократа ідеалом гармонії і благородства. І цю калокагатію він відрізняв від повсякденних чеснот і звичайної людської краси.

Платон пов'язував калокагатію з особистим щастям, розумом, із впевненістю людини у собі, природному умінні раціонально користуватися життєвими благами, не звертаючи увагу на впливи із зовні. В інших випадках Платон пояснював калокагатію як двовимірну систему, а саме – як гармонію душі і тіла.

Звернімося до розуміння калокагатії Аристотелем, який пов'язував її поняття з дотиком людини до чуттєвого і природного добра. Сучасні дослідники творчості Аристотеля надають великого значення його вченню про прекрасне і звертають увагу на те, що необхідно врахувати раціональний сенс його естетичних поглядів для побудови теорії естетики у сьогоденні.

Естетика у Аристотеля – це категорії двох видів: перший – мімесис (відтворення, наслідування), прекрасне, трагічне, комічне; другий вид в процесі ретельного аналізу розкриває зміст першого виду. Всі категорії естетики Аристотеля об'єднані з буттям. Відірвані від нього, вони перетворюються на порожні форми. Їхня специфіка, повнота і цінність залежать від тих аспектів буття, які вони відображають.

Найбільш близькою до особистих відчуттів людини є, за Аристотелем, категорія прекрасного. В його працях «Фізика», «Метафізика», «Про виникнення і знищення», «Про небо» та інших розглядаються різні аспекти прекрасного. Категорія «прекрасне» відображає досконалість форм реального світу, повноту і красу людських відносин, а також характеризує досконалість різних форм трудової діяльності людини і створюваних ним художніх цінностей.

Є припущення, що до нас не дійшла окрема спеціальна робота Аристотеля, присвячена категорії прекрасного, проте на сторінках інших праць він присвячує цій проблемі численні міркування: про прояви прекрасного в різноманітних формах реального світу як природного, так і людського. В аналізі прекрасного філософ спирається на висновки про об'єктивність буття, про існування і сприйняття його незалежно від людини і не протиставляє «істинно прекрасне» прекрасному безпосередньо в самій дійсності. Краса існує скрізь, все є сферою прекрасного – як в окремому предметі, так і в їхній сукупності.

У працях Аристотеля є чіткі визначення того, що кількість і просторові властивості буття мають імпульси, що породжують кра-

су. Прекрасне буття існує в цілому організмі, який, однак, може бути розчленований і підданий математичній оцінці за допомогою гармонії, пропорції та симетрії.

Аристотель шукає сутність краси в об'єктивних властивостях предметів і явищ. «Краса включає в себе велич і порядок». Властивостями, які забезпечують досконалість, є гармонія, симетрія, пропорція. З цією схемою пов'язаний пошук так званого «золотого перетину», тобто такого співвідношення між частинами, наприклад, людського тіла або архітектурної споруди, дотримання якого і забезпечує досконалість. Аристотелю належить пріоритет у розумінні того, що чим складніший об'єкт стає предметом естетичної оцінки та судження, тим важчим є процес її визначення. «У житті усе є елементом прекрасного, і ніщо протиприродне не може бути прекрасним» [12, с. 595]. Тут Аристотель застосовує зовсім інший принцип визначення сутності прекрасного, принцип доцільності: «Не випадковість, а необхідність присутня в усьому, що створила природа у найвищому ступені, – і це відноситься до сфери прекрасного» [11, с. 50].

Зрозуміти доцільність в акті естетичної оцінки є більш складним процесом, ніж чуттєве сприйняття кількості і просторової частини прекрасного. Так, наприклад, естетична оцінка людини може бути спрямована на зовнішні характеристики людського тіла. У такому випадку буде достатньо оцінки його пропорційності: тіло повинне відповідати природній будові живого організму. Але ці аспекти естетичної оцінки не будуть повними, оскільки вони не визначають сутності людини. «Людина за своєю природою істота політична, воно суспільна тварина, і за своєю природою вона створена для співіснування з іншими» [15, с. 179]. А політичність, за Аристотелем, є створення блага для інших. Отже, естетична оцінка людини виходить із його природи, і прекрасне у людині повинне знаходитися у глибокому взаємозв'язку з його громадською, моральною природою.

«Прекрасне те, що, є бажаним саме по собі, воно заслуговує ще й схвалення тому, що є благішим. Якщо такий зміст поняття прекрасного, то добродієність неодмінно є прекрасним, тому, що заслуговує на схвалення» [14]. Естетика Аристотеля вивчає здатність людини коригувати свої емоції з сприйняттям прекрасного – творів мистецтва, зокрема – мистецтва сценічного.

Однак усвідомити сутність і роль категорії прекрасного в інтелектуально-чуттєвому механізмі людини неможливо без хоча б ознайомлення з категорією мімезису, тобто «наслідування» або «відтворення». Ва-

жливо і необхідно це ще й тому, що різні форми тлумачення цієї категорії є фундаментом для багатьох напрямків сучасної теорії мистецтва.

Аристотель виходить із визнання суцього в реальному об'єктивному світі, а художник у своїй творчості відтворює світ чуттєвих речей через призму людяності. Взаємодія суб'єкта і об'єкта пізнання є важливим актом творчої, пізнавальної діяльності людини.

Думка про те, що художник, поет, скульптор наслідує природі, імітує її, знайшла своє відображення в «Поетиці»: «Оскільки поет є наслідувачем, подібно живописцю або якомусь іншому художнику, то йому необхідно дотримуватися одного з трьох: або він повинен зображувати речі, якими вони були і є, або як про це говорять і думають інші, чи якими вони повинні бути» [13, с. 676].

Мімізис, уважав Аристотель, слугує підвалиною генезису мистецтв. Люди від народження здатні до відтворення дійсності і цим відрізняються від інших живих істот. Шляхом мімізису вони набувають перші знання і перші форми моральності. Самі природні прояви здібностей людини (зовнішній вигляд, статура, хода, мова і сама причетність до людства) розвиваються завдяки мімізису. Всі мистецтва своїм виникненням і розвитком також зобов'язані мімізису тому, що до нього відноситься розуміння людини людиною.

Однак Аристотель не вважає мистецтво пасивним відтворенням буття. Він доводив, що для творчості потрібні не тільки здібності, але і одержимість, натхнення, долучення до творчого досвіду. Він стверджував: «Оскільки творчість і діяльність не одне і те ж, то необхідно мистецтво віднести до творчості, а не до діяльності» [11, с. 50].

Калокагатія у Аристотеля – це гармонія не тільки в її формальному сенсі, а й за сутністю. Вона означає внутрішню єдність усіх чеснот, які об'єднують духовну і фізичну натури людини. При спробах пояснення цієї категорії з'єднуються проблеми естетики, етики, педагогіки і політики, оскільки зміст її немовби синтезує явища природи та вчинки, дії і взаємини людей. Вона пов'язувалася філософом із призначенням людини у природі і метою її діяльності; внутрішньо-моральна сутність людини визнавалася нерозривною з природою.

Визначити калокагатію як найбільш важливе поняття, яке дозволяє цілісно побачити людину через взаємодію естетичного та етичного компонентів, можна, простеживши прояв калокагативного принципу в історії культури на різних етапах її розвитку. При цьому, свідоме чи стихійне використання калокагатії призводить до послідовного вираження фізичного і морального ідеалу, до глибо-

кого психологічного відновлення характеру особистості. Прикладом цього може слугувати доба Відродження.

Втілити у практику художньої творчості принципи калокагатії прагнули теоретики французького Просвітництва. Руйнування ж калокагатії завжди призводило до деформації не тільки художніх принципів, а й всієї системи формування особистості.

Ця проблема була наріжним каменем у вченні Григорія Сковороди про самопізнання людини та преображення його «серця». Життя людини Г. Сковорода розуміє як процес безперервного духовного зростання, за допомогою якого виникає і розвивається самопізнання. Цей духовний процес здійснюється поетапно. Спочатку людина сприймає лише зовнішні впливи на свою особистість. Не розуміючи справжніх цінностей, відчуваючи муки Тантала, людина змушена задовольнятися лише мінливими радощами світу.

Потім настає другий етап, так би мовити, «комплекс абсурдності існування», тому що не можуть «плоть, тінь та прах» задовольнити властиву людині спрагу душевної насолоди. Саме на цьому етапі, потрапивши в духовний глухий кут, людина починає розуміти важливість самопізнання.

Значне місце в його творах посідають докази необхідності зазирнути всередину себе в пошуках найвищих цінностей. Для пояснення своїх думок Григорій Сковорода використовує яскраві образи. Тінь дерева, яку сприймають власне як дерево, птахи, які клюють намальовані плоди, – алегоричне зображення гонитви людини за примарою минулих радощів життя.

Преображення своєї свідомості шляхом спрямування психічної активності всередину себе з метою наведення порядку у власній «хаті» становить третій етап процесу духовного формування людини. Власне, сенс висловлювання «Пізнай самого себе» розглядається Г. Сковородою як поділ світу і людини навпіл «мечем духовним»: на зовнішнє, на тлінне і вічне: «Розділи себе всього ... Розділи на хвіст і голову», «Розділіть ваші серця», «Розділіть себе, щоб пізнати себе». Г. Сковорода говорить про те, що в кожному явищі слід розрізняти зовнішню форму і внутрішній зміст. Розділити світ і людину означає – відокремити, розрізнити «чесне (святе)» від «непотрібного», «підле» від «дорогого».

Усвідомлення роздвоєності світу ставить людину перед проблемою вибору. Причому цей вибір залишається справою всього його подальшого життя: під час кожного вчинку людині необхідно макси-

мально напружувати душевні сили, щоб надати перевагу інтересам вищого рівня. Григорій Сковорода розумів, що уявлення про людину, як про істоту духовну, було б абстракцією. Насправді, індивід невіддільний від своєї «нижчої», матеріальної природи: «Чи можливо, щоб була людина без плоті, крові і кісток?» Ідеалом для філософа не був аскетичний фанатизм, не «клубок плоті», а свідоме життя особистості, ціннісна її переорієнтація – «зміщення центру ваги».

Згідно з концепцією Г. Сковороди – самопізнання – це процес, який супроводжує весь життєвий шлях людини, тому що постійне зіткнення двох натур мікрокосму породжує рушійну силу розвитку калокагативності особистості. Кращим підтвердженням цього був життєвий шлях самого філософа, особистість якого звільнилася від закостеніння, а доля – від статичності; своє життя він наповнив високим вмістом, красою, радістю і самовдосконаленням.

Отже, людина, перебуваючи між «небом» і «землею», намагається об'єднати їх між собою; у процесі самопізнання людина стає вічним променем, який спрямований від землі до неба. Боротьба протилежностей у людині є постійною суперечкою, з якої надходить енергія для її духовного розвитку. Це означає, що не існує межі духовного вдосконалення.

У процесі самопізнання людина приходить до розуміння того, що праця найбільше відповідає її природі. Григорій Сковорода вводить поняття «сродної праці», в якому бачить одну з найважливіших передумов досягнення людиною щастя – самоствердження особистості. Адже споживання матеріальних благ, розкішне, позбавлене всіх земних проблем життя він не вважає основою людського щастя. Найвища насолода і справжнє щастя приносить людині праця за покликанням, яке відповідає його внутрішній природі, його потребам і вродженим творчим нахилам. Отже, Г. Сковорода приходить до ідеї перетворення праці із засобу існування на духовну потребу, яка є найвищим моральним ідеалом особистості.

Григорій Сковорода вважав, що кожна людина має схильність до того чи іншого роду діяльності, що обумовлене її природою. Природа закликає людину до праці за покликанням, роблячи її матеріально і духовно піднесеною. І навпаки, нелюба людиною праця, на думку Г. Сковороди, є основним джерелом усіх суспільних негараздів. «Хто вбиває науку і мистецтво? – Несумісність. – Хто позбавив честі чин священницький і чернечий? – Несумісність. Вона кожному є отрута і вбивця. Йди краще зорюю землею або носи зброю, чини ку-

пецьку справу або ремесло твоє. Роби те, до чого народжений, будь справедливим і миролюбним громадянином» [298, с. 389].

Філософ мріяв про таке суспільство, в якому люди зможуть зреалізувати свої вроджені здібності та нахили до «сродної» праці та отримувати від неї радість і відчуття повноти свого буття. Не освіта і знання взагалі роблять людину щасливою, а лише ретельне вивчення себе відкриває їй шлях до щастя, спокою, душевного миру. Кожен повинен пізнати себе, свої природні нахили та здібності. А оскільки суспільство складається з окремих людей, то це шлях і до загального блага. Тому пізнання виступає у Г. Сковороди як універсальний засіб перебудови, перетворення людини і світу, усунення світового зла. Ідея перетворення, створення калокагативності у людини є центральною у філософській спадщині Г. Сковороди. Всі його твори пройняті палкими зверненнями до кожної особистості – стати шляхетною людиною – тілесно і духовно, і таким способом з'єднатися з природою.

Поняття калокагатії відповідає основним постулатам «філософії серця» Памфіла Юркевича, викладених ним у дослідженні «Серце і його значення в духовному житті людини за вченням слова Божого», в якому він пропонує розглядати людину як конкретну індивідуальність. Серце в його філософії – це хранитель і носій усіх тілесних сил людини; центр його духовного життя; центр усіх пізнавальних властивостей душі; центр морального життя людини, скрижаль, на якій закріплений природний моральний закон людства.

Саме в серці людини, підкреслює П. Юркевич, міститься основа того, що її почуття і вчинки набувають особливості, в якій існує її душа, а не душа іншої особи. Отже, світ як система явищ життєдайних, повних краси і переваги, існує і відкривається, насамперед, для щирого серця, а після цього – для сприйняття мисленням. Завдання, які вирішує мислення, виникають не під впливом зовнішнього світу, а з мотивів і непереборних бажань серця. Древо пізнання не є деревом життя, а для душі людини її життя видається чимось істотнішим, ніж знання. Сама істина стає благом, внутрішнім скарбом лише тоді, коли вона бажана нашому серцю; тільки з волі серця людина готова на подвиг і самовідданість.

Як впливає з вищевикладеного, П. Юркевич робить два принципово важливих для розуміння суті його «філософії серця» висновки:

- серце може виражати, знаходити і вельми своєрідно розуміти такі душевні стани, які своєю ніжністю, духовністю і життєдайністю недоступні абстрактним знанням, властивих розуму;

- поняття і абстрактне знання розуму, оскільки воно є нашим душевним станом, а не залишається абстрактною властивістю зовнішніх предметів, відкривається або дає себе відчувати і відчувати не в голові, а в серці.

Інакше кажучи, розум має значення світла, створеного Богом для зміцнення людського духу. Духовне життя виникає раніше розуму, який є вершиною, а не корінням духовного життя людини. Закон для духовної діяльності, писав П. Юркевич, що не пізнається силою розуму як його твір, а належить людині як вже створений і незмінний Богом встановлений порядок морально-духовного життя людства. Міститься цей закон глибоко в серці людини як багатюще джерело його духу [375, с. 578–638].

У контексті сприйняття калокагатії Аристотелем, Г. Сковородою та П. Юркевичем значний інтерес у дослідників викликає погляд на цю проблему видатних предствників світового гуманізму ХХ ст. – Олени та Миколи Реріхів, репрезентований ними у безсмертному вченні про Живу Етику.

Одним із головних мотивів Живої Етики є завдання щодо самовдосконалення людини заради розвитку суспільства у цілому. На шляху до цієї мети «важкою, найбільш впертою боротьбою залишається боротьба зі своїми звичками і недоліками» [260, с. 497]. Найкраще, що може зробити людина для себе і для інших – удосконалювати себе: «Вибери три найбільш гірших своїх якостей і спробуй позбутися їх» [257]. Наслідуючи рекомендації Живої Етики, кожна людина повинна з раннього дитинства любити працю, вміти в кожній, навіть самій некваліфікованій праці бачити користь для себе і для суспільства: «Праця є вінцем Світу» [259]. Праця – найважливіший фактор розвитку і вдосконалення людини. Важливим є лише те досягнення, яке отримане особистими, самостійними зусиллями людини. Праця вдосконалює не тільки фізично тіло, вона сприяє розвитку і досконалості більш витончених почуттів людини, що сприяє оволодінню нею вищих сфер буття. «На першому плані виховання людини завжди присутня праця як єдина основа життя, як засіб вдосконалення» [258].

Необхідно розвивати в собі почуття прекрасного, інтерес до мистецтва, вчитися розуміти художні твори. Не кожен може в цьому житті стати художником, але кожен може навчитися розуміти прекрасне і відчувати на собі милостивий вплив мистецтва. Витончене сприйняття краси протягом усього життя дає людині приплив кришталево прозорі і потужної енергії.

Жива Етика підкреслює величезну роль мистецтва, естетики і естетичного виховання у розвитку духовних чеснот людини. Еволюція світу здійснюється за законами краси і гармонії. І саме через мистецтво, через розвиток почуття прекрасного людина може прийти до своєї духовної досконалості: «У красі запорука щастя людства, тому ми називаємо мистецтво вищим стимулом для відродження духу» [256].

Микола і Олена Реріхи стверджували, що наші предки інтуїтивно відчували позитивну роль прекрасного в їх житті. Вони намагалися оточувати себе красою, прикрашали своє житло, створювали гарний одяг і предмети побуту, жили серед цнотливо чистої і прекрасної природи. У свою чергу, людина ХХ–ХХІ ст., існуючи серед отруєної і хворої природи, завдає при цьому величезної шкоди перш за все своєму внутрішньому духовному світу. Чи не в цьому криється причина падіння моральності? Треба вчитися володіти своїми думками. Вміти мислити про красу, про загальне благо, про гармонію із Всесвітом. Вчитися, не допускати темних, бридких думок. Пам'ятати про відповідальність за свої думки і про те, що думками ми творимо свою долю. «Немов крила несуть чисті думки, як зграї чорних воронів закривають обрій темні думки» [255].

У вченні про Живу Етику думка нерозривно пов'язана зі здоров'ям людини: «Чудова і благісна думка є скарбницею здоров'я» [257]. Важливо прагнути до безкорисливої любові, вчитися любити людей, любити навколишню природу, берегти і охороняти її, розуміти, що вона сторицею поверне людині за турботу про неї. Людина – частина природи. Наше життя і благополуччя прямо пов'язані з благополуччям природи.

Жива Етика пов'язує поняття любові з психікою людини. Справжня любов – це та, яка прагне віддавати, а не брати. Людина, серце якої наповнене любов'ю, є джерелом і акумулятором здорової психічної енергії. Саме психічна енергія дає сили подвижникам гуманізму працювати все життя на благо людства, долаючи важкі труднощі і перепони. Саме тому заповідь про безкорисливу любов є головною у всіх світових релігіях: «Любіть один одного», «Возлюби ближнього свого».

У Живій Етиці червоною ниткою проходить розуміння необхідності пам'ятати про Світи Вищого, про Ієрархію Світлих Сил Всесвіту, які люблять людство, як малих дітей, і готових завжди прийти на допомогу. Водночас, людина зобов'язана своїм серцем шукати дорогу

до Прекрасного, створюючи таким чином живий зв'язок зі Світом Вищим. Призначення людини у Всесвіті – прагнути до розуміння сенсу життя, радіти красі і величі Буття. Необхідно виробляти в собі стан духовної рівноваги, спокою і гармонії, не піддаватися страху, жалю, похмурості: «Духовність досягається лише очищенням думок і працею. Ідіть до цієї мети найкоротшим шляхом» [261].

Жива Етика сприймає світ як гармонійний упорядкований Всесвіт і розглядає етику, естетику і мистецтво як відображення світової гармонії. Людина є втілення прекрасного, а ідеалом її фізичної та духовної досконалості і є калокагатія.

Саме ці теоретичні розробки Аристотеля, Григорія Сковороди, Памфіла Юркевича, Олени і Миколи Реріхів у питанні розвитку калокагатії почали спонукати сучасних українських дослідників до подальше його вивчення. Мова йде про студії доктора філософських наук, професора, мистецтвознавця Ларису Левчук, кандидата філософських наук, доцента, мистецтвознавця Дмитра Кучерюка і кандидата філософських наук, доцента Світлани Безклубої.

Л. Левчук, розглядаючи питання щодо місця калокагатії у структурі традиційних естетичних понять, робить висновок, що саме Аристотель трансформує це поняття у сферу філософії та етики, підкреслюючи ідею мудрості як засіб реалізації внутрішнього – морально досконалого. Мудрість пов'язана з життєвим досвідом особистості, з процесом оволодіння знаннями, високою культурою, незалежністю й аргументованістю оцінок. На думку дослідниці, «... саме інтерпретація калокагатії Аристотелем дає можливість виділити естетичний і етичний аспекти даного поняття і розглядати її як перший досвід осмислення органічної єдності естетичного і морального» [164, с. 101].

Однак вже в епоху еллінізму єдність естетичного та етичного починає руйнуватися: естетичне розчиняється в етичному. Калокагатія перетворюється на моральне поняття, в якому прекрасне і моральна досконалість розглядаються не як природний стан особистості, а як результат прийняття певної моделі поведінки.

Д. Кучерюк у своєму дослідженні «Ідеально-спонукальні мотиви калокагатійності в естетиці праці», розглядаючи єдність морального і естетичного у сфері праці, зазначає, що вона не означає їхньої повної тотожності. «Естетичне в сфері праці орієнтоване на наближення гармонії і тріумфу ідеалу прекрасного. Його вирізняє ідеальна модель уявлень про працю як результат творчості самого життя. Що ж стосується етичного аспекту у всій виробничій діяль-

ності суспільства, то, незважаючи на його близькість із загальнодуховною естетичною цінністю, мораль у сфері праці залишається дієвою у всій безпосередності і нормативності духовно-психологічних механізмів. Моральна і етична відповідальність у сфері праці збігаються. У калокагатійності вищий ступінь їхнього зближення, ідеал і ціннісний критерій» [159, с. 103–104].

Аналізуючи висновки вченого, перш за все відзначимо певну нетрадиційність зв'язків калокагатії з естетикою праці. Калокагативність, яка трансформована у дослідження морального світу особистості, у Д. Кучерюка – результат зовнішнього впливу, в зв'язку з чим вона стає динамічною та ефективною. У той же час, Д. Кучерюк розглядає калокагатію в структурі суміжних понять – гармонії, цінностях, ідеалах. І категорія «праця», і суміжні поняття повністю збігаються з положеннями Живої Етики.

У царині праці, як «справжній (матеріальний) світ», життєдіяльність людей морально і естетично виконує дві найважливіші функції – духовно-спонукальний мотив творчого призначення – задоволення особистих потреб людини у праці, і критику негативних факторів, які можуть зруйнувати гуманістичну сутність праці. Одним із проявів таких факторів виступає проблема екології в сучасному світі як результат штучного розриву зв'язків природи і людини. І як наслідок – з'являються симптоми духовного розриву тисячолітніх зв'язків між людиною і природою у сфері естетичного і морального компоненту самосвідомості. Цей висновок також цікавий тим, що повністю збігається з ученням Живої Етики щодо калокагатійності праці.

Ще один аспект дослідження калокагатії за традицією Живої Етики пов'язаний з великим інтересом Миколи та Олени Реріхів до культурних здобутків Київської Русі. Аналізуючи проблему античної калокагатії в естетиці Київської Русі, С. Безклуба дійшла висновку, що «специфіка формування естетики Київської Русі кінця X століття зумовила злиття двох культурних потоків – язичництва східних слов'ян і візантійської естетики, що увібрала в себе ідеї грецької античності. Змикання з тими грецькими першоджерелами, які були загальними для європейської сім'ї культур, сприяло прискоренню розвитку національної культури давніх слов'ян, визначило своєрідність тлумачення специфічних античних понять у культурній практиці (мистецтво, писемність) Київської Русі» [28, с. 110–111]. Давньоруська естетика через категорію «прекрасне» у понятті «краса» визначала її як науку, що сформувалася у науковому середовищі Київської Русі саме як філосо-

фія мистецтва, залишаючись далекою від абстрактного розуміння її в елліністичній та середньовічній естетиці.

Ідеал фізичної і духовної краси людини в естетиці Київської Русі багато в чому збігався з характеристиками калокагатії, чинними в античній культурі. У Стародавній Греції калокагатія поєднала досить широкий спектр чеснот особистості, які поступово викристалізувалися (за Аристотелем) у поняття гармонії, єдності душі і тіла. Водночас, (у М. і О. Реріхів) мистецтво Київської Русі являло собою синтез духовної і фізичної краси значно вищого рівня, ніж антична калокагатія. Це знайшло відображення в рівновазі між трансцендентною символікою (звук, колір тощо) і його конкретно-чуттєвою асоціативністю. Цілісність, безпосередня калокагатійність художніх образів мистецтва Київської Русі значною мірою обумовлена тим, що вони не були диференційовані і виникли у середовищі, значно більше насиченому фольклором і героїчним епосом, ніж в античній культурі. Отже, культура, яка спирається на народні традиції, більш стійка до впливів із боку інших культур; вона не втрачає своєї самостійності у розвитку самобутніх форм мислення.

Сюжети легендарно-історичного жанру літератури Київської Русі (літописів, патериків, «Слів», «Ходінь», «Житій» тощо.) були сформовані на образі людини в її головних іпостасях (калокагатії) – історичної, громадянської, соціальної, духовної, етичної, естетичної та психологічної. Ідеалом «героїчного періоду» ставала людина не тільки мужня, але і гарна. Термін «гарний (красивий)» завжди супроводжував оцінку морально-етичних і естетичних якостей людини. Яскравим прикладом ідеалу калогатії в Київській Русі, в якому присутні практично всі іпостасі, є образ великомучеників святих князів Бориса і Гліба, увічнений у літературі і мистецтві.

Представляє науковий інтерес і вплив Живої Етики на творчість відомого українського письменника кінця ХІХ–першої половини ХХ ст. Володимира Винниченка, в творах якого знайшли відображення традиції індійської філософії, збагачені Агні-Йогою. Надія Гусак у дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук «Щастя в етичній концепції «конкордизму» Володимира Винниченка» порівнює тезу письменника «бути чесним по відношенню до себе» з принципами моралі, викладеними у Живій Етиці. Об'єктом дослідження став автобіографічний дискурс прози письменника, в якому визначаються відносини правди і фікції, на-

скрізні і повторювані мотиви, складні колізії осягнення нової моралі у процесі формування нової людини на зламі XIX і XX ст. [75].

Дослідниця робить висновок, що подібно до принципів Живої Етики, людина у В. Винниченка повинна перенести «трепетний» погляд за межі свого існування, випромінюючи енергію, яка перетворюється на якість думок і вчинків: за однакової кількості, любові, гармонії і світла люди стають просто людьми [75, с. 5].

Сьогодні, коли у постмодерному суспільстві великого значення набуває питання формування естетичних смаків, моралі і духовності гармонійно-розвиненої особистості – звернення до античного уявлення про калокагатію в естетиці та її зв'язок із Живою Етикою стає особливо актуальним.

Аналіз концепцій калокагатії, співзвучних із поглядами Олени та Миколи Реріхів на проблему ідеального суспільства і ідеального громадянина, викладену в Живій Етиці, відкриває нові сторінки, повноцінне використання яких значно поглиблює наші знання щодо розвитку гуманізму в світовій цивілізації, про тих, хто був його ідеалом і подвижником, про відмінність і збіг наукових поглядів на духовні процеси в сучасному постмодерному суспільстві, сукупність яких і визначає його розвиток.

У сучасній гуманітарній свідомості переглядаються і трансформуються розуміння соціокультурного фундаменту життя, мистецтва, цінностей буття в антропокосмічній іпостасі, де культура в своєму вищому граничному прояві осмислюється як «культ Світла» (Микола і Олена Реріхи), і вона здатна встановити рівновагу як між людством і Всесвітом, так і матеріальним і духовним у самій людині. З гуманістичної точки зору культурна творчість – це живе, усвідомлене, вільне прагнення людини до відновлення розірваної цілісності універсуму як у зовнішньому світі, так і в собі самій.

В українському космізмі (Григорій Сковорода, Памфіл Юркевич, Володимир Винниченко та інші) людина є співучасником космічної еволюції, де вона творчо вмонтована у цей світ. Розвиток у суспільстві антропокосмічної парадигми покликав до життя появу концептуально нових моделей мистецтва, культури, освіти, формування оновленого статусу етики та поширення екологічної й ноосферної моделі гуманізму в постмодерному суспільстві сьогодення.